

Українько-російські відносини у складі СРСР у другій половині ХХ ст.

Народився 1949 р. в с. Карапиші Миронівського району Київської області. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. З 1974 р. працює в Інституті історії України НАН України. Нині завідувач відділом історії України другої половини ХХ ст. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України. Автор 25 монографій, підручників, навчальних посібників, понад 200 наукових праць.

Переможне завершення Другої світової війни дало Радянському Союзу нові територіальні надбання — Східну Пруссію, Галичину, Закарпаття та ін. У вигляді країн народної демократії, а згодом «міжнародної соціалістичної системи» було створено буферну зону між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

Але при новій могутності й величі у СРСР виявилися й нові суперечності, які в перспективі загрожували самому існуванню великої імперії. По-перше, із входженням Галичини, Буковини і Закарпаття до складу України значно зріс її національно-державницький потенціал, по-друге, існування самостійних держав у межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об'єктивно сприяли посиленню тенденцій до української самостійності.

Внаслідок зміни кордонів більшість українців і українських етнічних земель виявилися в складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився на-

ціональний склад населення України. Після воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага багатьох національних меншин. Водночас кількість українців із входженням Західної України до складу Української РСР збільшилася на 7 млн чоловік. Як вдало зазначила Ліна Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» дало Велику Україну¹.

Західна Україна стала суттєвим чинником політичного життя не лише України, а й Росії та всього СРСР. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання у єдиному державному утворенні сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід—Захід, а отже прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її у протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна у повоєнний період була найменш радянизованою і русифікованою територією, а значить такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для російсько-української єдності. Саме тому основні зусилля радянського режиму у перший повоєнний період спрямувалися на приручення і радянизацію Західної України.

Основними засобами радянизації Західної України були терор і насильство. Адміністративно-силові методи, відшліфовані на східних теренах країни, використовувалися на повну потужність, без збоїв і з великою жорстокістю. Протягом 1946—1949 рр. із Західної України було депортовано в Сибір близько 300 тис. чоловік — в основному сім'ї тих, хто воював в Українській повстанській армії або співпрацював з німцями, служив у дивізії СС «Галичина». Шляхом терору націоналістичний рух у Західній Україні на середину 50-х років було придушено. На зміну національним україн правонастроєним прийшли інонаціональні україн лівонастроєні сили. Однак боротьба українських націоналістичних сил проти комуністичного засилля, за свободу і незалежність України залишила глибокий слід в історичній пам'яті народу.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. загострила відносини між центром і республіками, зробила національне питання розмінною монетою в боротьбі за владу у Москві. Міжусобиці завершилися перемогою М. Хрущова, який використав «на-

працювання» Л. Берії і зробив ставку на підвищення ролі національних політичних еліт у суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни. Ще в червні 1953 р. на пленумі ЦК КП України з поста першого секретаря був знятий росіянин Л. Мельников, якого звинуватили в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. На його місце було обрано українця О. Кириченка. Частка українців чи вихідців з України за М. Хрущова значно зросла і в центральних, і в республіканських органах управління. До складу всесоюзного уряду ввійшло близько 10 колишніх міністрів Української РСР. Серед 10 нових маршалів Радянського Союзу у 1955 р. половина були українського походження. На початку 60-х рр. 5 з 10 членів президії ЦК КПРС обставинами своєї політичної біографії були пов'язані з Україною: Л. Брежнєв, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Якщо напередодні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах радянської України, то в середині 1950-х рр. частка українців дорівнювала 68%.

Український чинник зріс і в середовищі правлячої Комуністичної партії. Швидко збільшувалась кількість членів Компартії України. Якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн, то в 1971 р. — 2,5 млн членів. Серед членів партії зросла кількість представників центральних і західних областей республіки. У 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка українців у складі ЦК КПРС на початку 1960-х рр. сягнула 20%.

Переваги української політичної еліти над управлінською елітою центру та інших регіонів країни в Москві уже не боялися, бо, очевидно, вважали Україну фактично «освоєною» територією, органічною і невід'ємною частиною СРСР, а для багатьох — просто Великої Росії. За багатьма параметрами саме так і було. Державотворчі сили українського народу поступово танули. Державоутворюючим народом визнавався лише один — російський. У той час як при створенні СРСР державоутворюючими за Конституцією були народи чотирьох державних об'єднань, що тоді існували, — України, Росії, Білорусії і Закавказької Федерації. Саме у повоєнний період російський народ був піднесений режимом над усіма іншими, хоча страждав від цього режиму не менше, ніж інші.

Українці в СРСР виступали не як формотворчий, а як пасивний — імперонаповнюючий і імпероутримуючий етнос. Вони були, по суті, тією силою, що «збирала» великий євразійський простір, вибудовувала багато російських регіонів. Росіяни в Україні нерідко відчували себе носіями високої історичної місії — то встановлення радянської влади, то визволення Галичини у передвоєнний період, то боротьби з «бандерівцями» у повоєнний період, то здійснення державного і промислового будівництва.

Процес змішування народів, соціальної й національної уніфікації давав свої результати. Великий євразійський простір, і особливо Північний Кавказ, Кубань, Нижнє Поволжя, Башкирія, Казахстан, Західний Сибір, Далекий Схід утримувалися значною мірою етнічними українцями та їх асимільованими нащадками: селянами-переселенцями, військовими та інженерами оборонних підприємств, нафтовиками і газовиками, вигнаними з України під час колективізації «куркулями» і засланнями-бандерівцями. Як і в первісній азіатській колонізації, столипінському переселенні, українці складали істотну, інколи домінуючу частину і на численних «будовах комунізму», освоєнні Сибіру, Крайньої Півночі, казахстанської цілини. У Росії невпинно зростала кількість людей, у яких були родичі в Україні.

Зміцнення міжнародних позицій СРСР, посилення адміністративно-командної системи всередині країни, нейтралізація націоналістичного руху опору, зокрема і в Україні, створювали ілюзію повного національного благополуччя. Звідси підсилення ролі національних політичних еліт в управлінні місцевими справами, прагнення зробити Україну поряд з Росією співником у зміцненні політичного режиму.

Переселення українців у східні райони СРСР було не завжди репресивно-примусовим, а ще й добровільно-примусовим. Так, у 1954 р. почалося освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В лютому 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат². Окремі радгоспи, що утворилися на

цілинних землях, майже повністю були укомплектовані переселенцями з України. Лише за 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали до 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених в Україні.

Стимулюючи економічну інтеграцію Російської Федерації і України, Комуністична партія постійно надавала цьому процесові ідеологічного забарвлення. Розвиток міжгалузевої і внутрішньогалузевої спеціалізації та кооперування виробництва відбувався не стільки за законами економіки, скільки під впливом політики, з посиленими шумовими ефектами. Соціалістичне змагання, шефство, суботники, недільники, поїздки, зустрічі, ювілеї були невід'ємними атрибутами міжреспубліканських економічних зв'язків. У РРФСР при обкомах і райкомах партії було створено шефські комітети для організації допомоги у відбудові промислових підприємств України. У другій половині 40-х рр. із Російської Федерації в Україну поступало понад 3/4 усієї ввезеної готової продукції³. Це засвідчувало тенденцію одностороннього характеру розвитку української економіки. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона розвивалась значною мірою як придаток до економіки Російської Федерації, де виготовлявся кінцевий продукт. З роками ця тенденція посилювалась. У кінці 80-х рр. Росія могла забезпечити виробництво 65% кінцевого продукту, а Україна — лише 15%. Поставки з Російської Федерації були складовою виробництва 67% кінцевого продукту України, а українські поставки — тільки 1% продукту Росії⁴.

У 50-ті рр. зросли взаємопоставки між РРФСР і УРСР. Росія поставляла в Україну машини, технічне обладнання, верстати, нафту, лісоматеріали та інші види продукції. У свою чергу Україна поставляла до Росії вугілля і газ, сільськогосподарські машини і автобуси, автотранспортувачі, тепловози й вагони, турбіни й електричні машини, технологічне обладнання для металургійної й вугільної промисловості, легкої і харчової промисловості.

Загальносоюзне значення мали спільні розробки вченими, спеціалістами України і Росії нових технологій виробництва чавуну із застосуванням природного газу і кисню, киснево-конверторного способу одержання сталі, методу безперервної прокатки металу, впровадження засобів механізації та автоматизації у виробництво і застосування автоматичного електрозварювання, нової технології обробки металу і виготовлення деталей та ін.

Утвердження М. Хрущова при владі в СРСР, як наголошувалось, змінило становище України в складі Радянського Союзу, дещо вирівняло відносини між Росією і Україною. Цьому сприяла відмова правлячої партійно-радянської верхівки від терористичних методів управління державою, загальна лібералізація суспільно-політичного й культурного життя в СРСР.

У квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про зменшення кількості союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Ряд союзних міністерств набули союзно-республіканського статусу. Це був суттєвий крок у напрямі децентралізації управління радянською економікою і підсилення ролі союзних республік. З 1953 по 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ було передано в підпорядкування урядові Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76%. Дещо розширені були законодавчі права України. Розпочато скорочення управлінських кадрів: лише за 1954—1955 рр. вивільнено понад 61 тис. осіб⁵.

Навесні 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про ради народного господарства. На місце старої системи галузевого, вертикального централізованого управління постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у відповідних економічних адміністративних районах. В Україні було створено 11 (а згодом ще 3) раднаргоспів. За цією реформою вже в 1957 р. було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Тепер майже вся промисловість республіки знаходилася у підпорядкуванні урядові України. Керівництво аграрним сектором економіки також було перебудовано за територіальним принципом. Центр планування відповідно перемістився в республіку, а Держплан СРСР визначав контрольні цифри, які клались в основу перспективного планування розвитку господарства республіки. Так було обмежено централізм та вплив партійної, державної і господарської бюрократії на життя країни і розширено економічні права і компетенції союзних республік, в тому числі й України та Росії.

У зміні становища України в складі СРСР істотну роль відіграв суб'єктивний фактор — знання М. Хрущовим реальної обстановки в Україні, її справжнього внеску в загальносоюзний розвиток, знання кадрового складу республіки. Прагнення

нового «вождя» СРСР компенсувати несправедливе ставлення Сталіна до українців, зокрема його намір виселити їх у Сибір (за Урал), з іншого боку, потреба опертися на українські кадри в боротьбі за владу й призвели до зростання українського чинника в суспільно-політичному житті СРСР.

Упровадження системи раднаргоспів сприяло децентралізації управління економікою, посилювало економічну автономію союзних республік. Одночасно посилювалась пропаганда соціальної й інтернаціональної єдності народів Радянського Союзу під проводом «великого російського народу». Особливе становище Росії в складі СРСР було визначено формулою «перша серед рівних». «Другою серед рівних» було визнано Україну.

Економічним реформам М. Хрущова чинили всезростаючий опір московське чиновництво і проімперські сили. До того ж його економічні й соціальні перетворення нерідко відзначалися непослідовністю і поспішністю. Тож у практику політичного й економічного життя країни почала активно впроваджуватися теза про місництво і його шкоду, зокрема й про те, що інтереси союзних республік нерідко ставилися вище інтересів усього Союзу. Це завдавало шкоди унітарній державі, і партійно-державна бюрократія, як провідна сила радянського суспільства, цього допустити не могла. Тому так легко і швидко М. Хрущов був позбавлений влади за «суб'єктивізм та волюнтаризм, адміністрування й поспішне експериментування, недооцінку економічних законів соціалізму, порушення норм партійного життя, принципів партійного керівництва».

Програма економічної реформи в промисловості брежнєвського керівництва (1965 р.) передбачала одним із перших кроків ліквідацію раднаргоспів, що означало обмеження прав союзних республік, відновлення всевладдя союзних міністерств, кількість яких до середини 80-х років зростає до ста. 90% українських підприємств знову були підпорядковані Центру. У розпорядженні республіканських властей залишилась фактично одна місцева промисловість. Позбавлення республік права керувати підприємствами на своїй території призвело до нового посилення адміністративно-командних методів управління і централізаторських тенденцій.

Реформа 1965 р., як відзначають дослідники, була спрямована на інтенсифікацію двох взаємовиключних процесів — посилення централізму і задіяння ринкових економічних регу-

ляторів. Однак якщо перше було органічним для радянської системи, то друге не вписувалося в тогочасний господарський механізм, тому швидко втратило перспективу. Реформа була вихолощена і швидко згорнута, хоча і встигла дати на короткий час певний позитивний ефект.

На середину 60-х рр. становище України в складі СРСР знову змінилося, але вже на гірше. Зменшилася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л. Брежнєва у його прагненні першості, серйозно потіснила вихідців з України у вищих ешелонах влади. Але головним було те, що на середину 60-х рр. Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим, ніж тих, які були розташовані в інших районах СРСР.

На кінець 60-х рр. радянська економіка вичерпала можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили — розпочався стійкий спад економіки. Щоправда, тоді ж, у кінці 60-х рр. в СРСР було відкрито нові великі запаси нафти і газу, і на початку 70-х років, завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Але, як слушно зауважив ще понад століття тому німецький політекономіст Ф. Ліст, «здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство». Пожвавлення було тимчасовим явищем, мало характер швидше винятку, ніж правила. У 1985 р. ціна на нафту несподівано впала, країна швидко залізала в борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд доларів⁶. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а отже і всі з'єднані однією долею республіки, неухильно сповзали в тяжку економічну кризу.

Однак у 70—80-ті рр. нафтодолари продовжували «інтернаціоналізувати» радянську економіку. У період брежнєвського правління частка УРСР в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвічі. У розвиткові народного господарства партійно-радянське керівництво стало надавати перевагу регіонам на сході країни. Це було обумовлено тим, що на території площею 10 млн км² (майже половина території СРСР) зосереджувалося майже три чверті всіх мінеральних і паливно-енер-

гетичних, більше половини гідроресурсів, значна частка загальносоюзних запасів руд кольорових металів, майже половина запасів промислової деревини і прісної води.

Легке освоєння цих територій після того, як ресурси України було вичерпано, цілком відповідало тим методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини і робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріаломісткості, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці і застарілих технологіях. Прикладів такого підходу можна навести безліч.

Показовим у цьому сенсі є факт часів правління М. Хрущова щодо створення в Україні заводу легкових автомобілів у Запоріжжі*. Виступаючи на нараді керівників партійних, радянських і господарських працівників країни 24 грудня 1962 р., М. Хрущов говорив: «Автомобільний завод взявся за виробництво “Запорожця”. Завод побудували, а технологію взяли італійську, яку італійці викинули уже давно. Італійці кажуть: “Ви б нам сказали і ми дали б вам сучасну технологію, а ви з азів починаєте, доганяєте капіталістів, які 10 років тому викинули цю машину”⁷. Причину цього М. Хрущов убачав у якості кадрів, їхній кваліфікації і ставленні до роботи. «У нас металург знає тільки болванки робити, а з тієї болванки кожен болван і не болван робить, хто що захоче. Ось ми й маємо вигляд болванів»⁸.

Несприйнятливість виробництва до науково-технічних досягнень украї негативно відбивалась на темпах зростання продуктивності праці, ефективності економіки. У 60-ті рр. у світі розгорнулася науково-технічна революція (НТР), яка дала серйозний поштовх для прискорення економічного розвитку країн Заходу. Радянська ж командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР. Науково-технічні новації в СРСР впроваджувалися з великим «скрипом», переважно адміністративно-вольовими методами. Відповідно темпи індустріального зростання як у Росії,

* У 1960 р. завод почав серійний випуск перших мікролітражних автомобілів «Запорожець».

так і в Україні невідворотно знижувалися. В Україні їх падіння було особливо помітним унаслідок вичерпування можливостей додаткового залучення нових виробничих потужностей, зменшення її частки у загальносоюзних капіталовкладеннях. Якщо в 1961—1965 рр. середньорічний приріст валового внутрішнього продукту в Україні становив 6,9%, то в 1981—1985 рр. — 3,5%. Знизилася ефективність господарювання. Так, у 1960—1985 рр. капіталовкладення у сільське господарство республіки зросло більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції — лише в 1,6.

Однак збільшення капіталовкладень в електроенергетику України призвело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965—1985 рр. більш ніж удвічі⁹. Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. У республіці, на яку припадало 2,6% території Радянського Союзу, у 60—80-ті рр. було побудовано і будувалося надалі майже 40% атомних енергоблоків. Нові електростанції споруджувалися переважно для постачання електроенергії в країни «соціалістичної співдружності», звідки в СРСР завозилася велика кількість товарів народного споживання, яких радянська мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості і потрібної якості. Електроенергія українських електростанцій експортувалася, зокрема, в Болгарію, Румунію, Чехословаччину, Угорщину, Німеччину, Польщу, Італію. Її ціна становила всього одну копійку за кіловат-годину¹⁰.

Господарська орієнтація і спеціалізація Росії та України визначали їхню роль у міжреспубліканському обміні. Так, у 70-х рр. Російська Федерація постачала в інші союзні республіки 12% машин і промислового обладнання, 13% продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, 15% продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, 20% виробів із бавовняних і близько 30% виробів із шовкових тканин. Водночас за рахунок ввезення з інших союзних республік РРФСР задовольняла 15% потреб у залізній руді і чорних металах, 10% — у хімічних продуктах, 8% — у продукції легкої і харчової промисловості, 7% — у машинах та обладнанні, 100% — у бавовні, ввозила значну частину цукру, виноградного вина, фруктових і овочевих консервів, тютюнових виробів. У загальному вивозі продукції України домінували такі її види, як кам'яне вугілля, чорні метали, руда, мінерально-будівельні

матеріали, продукція машинобудування. В 1973 р., наприклад, в УРСР вироблялось 32,9% загальносоюзного виробництва турбін, 96,5% — вугільних комбайнів, 42,4% — металургійного обладнання, 94,5% — тепловозів, 35,1% — хімічного обладнання, 25,4% — тракторів, 30,1% — продукції приладобудування та засобів автоматизації¹¹.

Основне місце в міжреспубліканському обміні України належало Російській Федерації, на частку якої приходилося понад 80% його загального обсягу¹². Частка УРСР у міжреспубліканському обміні РРФСР становила 37%, а частка Російської Федерації в такому ж обміні УРСР — близько 3/4 її залізничного вантажообігу. За період з 1960 по 1975 рр. ввіз продукції із Російської Федерації в Україну зріс на 89,6%, а вивіз із України в Росію — відповідно на 71,9%. Усього Україна ввозила в Російську Федерацію продукцію 81 галузі промисловості, в тому числі половину з того, що ввозилося в інші республіки, вугілля і цементу, майже 4/5 прокату чорних металів, близько третини мінеральних добрив, 3/4 залізної руди і поставок природного газу, більшу частину вироблюваних телевізорів, тракторів, верстатів, екскаваторів, промислового обладнання, значні обсяги електроенергії, чавуну, продукції харчової промисловості.

Одночасно Російська Федерація поставляла в Україну велику кількість верстатів, автомобілів, холодильників, автопокришок, тканин, килимів, хутрових виробів, лісоматеріалів, нафтопродуктів, природного газу, електромеханічного обладнання та ін.

Однак директивна економіка не могла забезпечити високу ефективність міжреспубліканських зв'язків. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом усе більше знижувалась дисципліна поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри одних і тих же матеріалів, сировини і палива. Відповідно знижувались темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання «накреслених» партійними з'їздами планів.

І це стосувалося всіх галузей економіки, в тому числі й сільськогосподарства України, яке в 70—80-ті роки давало більш як половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини овочів та фруктів. Капі-

таловкладення в нього постійно зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі, як підкреслювалося, не було. Колгоспи та радгоспи, як закостенілі структури, програвувати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід із становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Україна щороку втрачала до 600 млн тонн родючих ґрунтів.

Перманентний характер мала в країні проблема забезпечення населення продовольством. У 1982 р. в СРСР було оприлюднено Продовольчу програму, представлену як ще одне свідчення турботи партії і уряду про добробут радянських людей. Ця програма, як і інші проєкти, провалилася. Вже в середині 80-х рр. у багатьох промислових центрах Росії та України виникають серйозні труднощі з поставками продовольства, що викликало соціальне напруження в країні. Успішно провалена була в СРСР і Житлова програма.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки і технологій призводили до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Протягом 1959—1963 рр. в Україні було збудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Швидкими темпами розвивалися Лисичанський і Рубіжанський хімкомбінати, Горлівський азотно-туковий завод. Були збудовані і налагодили випуск продукції чотири гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдесьтеро інтенсивніше, ніж Радянський Союз у цілому. Технологічне навантаження на природу у 6—7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Щорічно промислові підприємства України викидали в атмосферу 17 млн тонн шкідливих речовин, що становило майже 300 кг на душу населення.

Україна в складі СРСР продовжувала індустріалізацію, в той час як високорозвинуті країни досягли постіндустріаль-

ного рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960 до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13-е місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона займала в 1960 р. 11 місце, а в 1985 р. — 13. За темпами зростання виробленого національного доходу протягом 1980—1985 рр. Україна також посідала 13 місце в Радянському Союзі.

Уповільнення економічного розвитку України визначалось багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялась високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів у межах загальносоюзного господарського комплексу. До того ж і в 70—80-ті роки республіка продовжувала спеціалізуватися на енерго- і матеріалоємному виробництві при істотній (кам'яне вугілля) або майже повній (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території.

Ще не опубліковані дані про дійсний баланс республіканських надходжень і видатків у межах союзного бюджету, що дає підстави дослідникам по-різному характеризувати економічні взаємини союзних республік. Американський економіст Х. Хантер констатує, що основну рису економічної історії України становило вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР. За розрахунками британського вченого П. Вайлза Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала. Українські дослідники наголошують як на цілком очевидному факті, що постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів. Ситуацію в республіці ускладнювали й такі особливості економіки України, як деформованість структури розміщення продуктивних сил, більша, ніж в інших республіках зношеність основних виробничих фондів, катастрофічна екологічна ситуація.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР стало постійне зростання питомої ваги військових витрат. Військово-промисловий комплекс міцно зв'язував воедино всі союзні республіки і, передусім, найбільші з них — Росію і Україну. Від його засилля страждали всі народи, але найбільше російський і український, які несли на собі основний тягар зусиль щодо його утримання і зміцнення. Як у Росії, так і в Україні

радянська економіка була значною мірою монополізована. Вона знаходилася у власності держави і нею планувалася, на 70% була орієнтована на важку промисловість («виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї»), і лише на 30% — на споживчі товари і послуги. На середину 80-х років, за різними оцінками, радянська економіка давала близько 50–60% валового внутрішнього продукту США і була, таким чином, другою в світі. 12–13% ВВП використовувалось безпосередньо на оборону (в США — 6,5%). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР становила 45–50% (порівняно з 25–27% у США). Рівень радянських воєнних витрат оцінювався в 250–300 млрд доларів на рік, що було близьким до американських затрат того ж періоду¹³.

Звичайно, такі оцінки умовні, оскільки системи ціноутворення двох держав були різними, як і рівень зарплат, собівартості енергії та сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль щодо забезпечення оборони. Це давало змогу СРСР наприкінці 80-х рр. утримувати збройні сили чисельністю 3,9 млн чоловік (у США — 2,2–2,3 млн) і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги в озброєнні більшості класів над США (а в деяких випадках і над іншим світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності і тактичними ядерними ракетами). Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів. Радянська чисельна перевага не поширювалася хіба що на авіаносці, великі бойові кораблі і бойові вертольоти.

На середину 80-х років Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі; за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії були розгорнуті ще понад півмільйона військ для війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних сил, п'ятнадцять військових округів, п'ять груп військ за рубежем, чотири флоти. Одночасно шістдесятитисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали і надавали військову допомогу десяткам країн Азії, Африки і Латинської Америки. За обсягом торгівлі зброєю СРСР вийшов на перше місце в світі — понад 30 млрд доларів у рік, щоправда 80% вартості її було передано іншим країнам практично безкоштовно. Базисні і опорні пункти

авіації і флоту розкинулись від В'єтнаму до Адена і Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Вся та гігантська воєнна машина оснащувалась і постачалась такою кількістю озброєнь і військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки і артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні тим більше яка-небудь інша країна світу¹⁴.

На утримання імперських амбіцій СРСР потрібні були великі кошти. Гроші традиційно мало давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. В радянський час найефективнішим способом вилучення коштів у населення були колгоспи і ГУЛАГи. Безплатна наймана праця в будь-якій формі була основою будь-якої, в тому числі радянської, імперії. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили розпочату ним справу.

В останні десятиліття функціонування економіки значно погіршилося. Згідно з офіційними даними зростання національного доходу з 1965 по 1985 р. зменшилося в середньому на рік майже вдвічі. Ріст промисловості знизився з 8,6 до 3,7%, а сільського господарства — з 2,3 до 1,1%. Головною причиною такого становища було різке зниження продуктивності праці — з 6,1 до 3,1% на рік. Фактично ж становище було ще гіршим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

Заробітна плата в СРСР становила 15% від національного доходу. При цьому, у зв'язку з дефіцитом або навіть відсутністю найнеобхідніших для населення товарів, основний наголос робився на торгівлю спиртними напоями. 30% надходжень у торгівлю формувалось за рахунок цього товару, що одержав катастрофічне для країни поширення, особливо в російських селах.

Галузі економіки, які не мали прямого відношення до гонки озброєнь, знаходилися в занедбаному стані. Досить згадати, що навіть у металургії на оновлення обладнання «відпускався»... один відсоток від основних фондів, хоча амортизаційні відрахування при розрахунку собівартості продукції складали близько 25%. Одночасно 80% радянського експорту становила нафта і деревина. Величезний науковий потенціал країни (а більше половини наукових публікацій у світі належала радянським ученим), якщо він не мав відношення до гонки озброєнь, пропадав марно. Відповідно рівень життя населення був украй низьким. Ось один лише факт. Наприкінці 80-х років кількість те-

лефонів на тисячу жителів, скажімо, в Новій Гвінеї становила 600 номерів, а в Радянському Союзу — 90.

Прагнучи виправити ситуацію, партійно-державне керівництво за М. Горбачова змушене було шукати порозуміння зі США в справі роззброєння для того, щоб перекинути ресурси з військового у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи щодо децентралізації управління економікою, переведення підприємств на повний економічний господарський розрахунок. Згідно з рішенням пленуму ЦК КПРС (1987 р.) союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції над важкою промисловістю, оскільки союзно-республіканські міністерства важкої промисловості перетворювалися в союзні. В Україні це стосувалося міністерств електроенергетики, паливної та вугільної промисловості, чорної та кольорової металургії, геології, нафтообробної та нафтохімічної промисловості. Водночас усі середні й малі підприємства з продукцією, спрямованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим властям мали бути також підпорядковані всі підприємства, які безпосередньо обслуговували населення, були пов'язані з регіональною інфраструктурою та які займалися вирішенням соціальних питань. Питома вага таких підприємств в Україні становила близько 5%¹⁵. При цьому з України вивозилось 95% промислової продукції, яка вироблялася в республіці¹⁶.

З 1987 р. вперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану як одну суму і мала право розбивати її на свої міністерства. Республіканські Ради Міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення на підприємствах республіканського підпорядкування.

Певні зміни відбувалися і в агропромисловому господарстві союзних республік. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом до рівня областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці завдання надаватимуться республікам сумарно, а ті, в свою чергу, стануть відповідальними за їх розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право змінювати закупівельні ціни на сільськогосподарські продукти, але з умовою, що сума видатків держави на ці закупки залишиться на попередньому рівні.

Союзні республіки за реформою 1987 р. одержували право керувати всіма будовами соціального та культурного призначення незалежно від їх підпорядкування.

Варто зазначити, що республіки не могли стати справжніми господарями своїх територій, як від них вимагалось, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Навпаки, вони навіть зменшувалися. В результаті республіки не тільки не могли розширювати своєї економічної та соціально-культурної діяльності, а й не мали змоги просто виконувати покладені на них обов'язки.

Отже, реформи М. Горбачова в кінцевому підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним та республіканськими урядами. Вони сприяли зміцненню єдності та цілісності економіки СРСР, бо, розширюючи права союзних органів та окремих підприємств, фактично звужували економічні права союзних республік. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існування самих союзних республік. Так, І. С. Коропецький, відомий дослідник радянської історії, в 1988 р. писав: «Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їх усе меншу економічну відповідальність, малітиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоби зліквідувати республіки цілком»¹⁷.

Таким міг бути наслідок «інтернаціоналізації» радянської економіки і для України, і для інших республік, які могли розчинитися в якомусь аморфному мононаціональному економічному організмі, покликаному обслуговувати інтереси радянської партійно-державної бюрократії.

Радянська «інтернаціоналізація», як форма інтеграції, відбувалась не природним шляхом, а була штучно створюваною, адміністративно-натисковою. Вона означала фактично поширення російського простору і зміцнення його внутрішньої єдності. Інтеграційні процеси в СРСР були фундаментом досягнень Радянського Союзу, а для світу — Росії, у всіх галузях соціально-економічного, наукового і культурно-духовного життя.

У СРСР правлячою Комуністичною партією культивувався по суті азіатський спосіб виробництва, який здавна склався у Російській імперії і якому було властиве архаїчне, застійне господарство, що базувалося на державній власності, і надцентралізований антигуманний устрій. Підвищення ефективності

виробництва при ньому заради зростання добробуту народу не було головною метою. І в Росії, і в Україні економіка була витратною, гроші витрачалися не на інвестиції у виробництво, а на непродуктивні військові цілі, озброєння та споживання власне правлячою верхівкою. При азіатському способі виробництва не багатство забезпечувало собі владу, а, навпаки, влада, близькість до неї гарантували багатство, хоча й у дозованих радянськими мірками межах. При закритості комуністичної системи азіатський спосіб виробництва консервувався і ще більше гальмував процес модернізації економіки країни.

Комуністична система з її способом виробництва, як і будь-яка інша жорстко централізована модель державного устрою, дедалі більше втрачала сталість і ефективність у вирішенні стратегічних економічних завдань. Вона виявилась нездатною адекватно відреагувати на виклики постіндустріального суспільства, яке народжувалося на Заході і для якого пріоритетними були не стільки зовнішня мотивація й організація виробництва, скільки стимулювання власне індивідуального інтересу працівника. Комуністична система продукувала у масовій кількості тип працівника, який був позбавлений ініціативи і нелегкого обов'язку самостійно приймати рішення та нести за них відповідальність, орієнтувався не на створення, а на перерозподіл власності. Це було однією із характерних рис «нової радянської людини».

Центральним рушієм усього радянського планового господарства, основою загальної економічної і техногенної системи, яка повністю втратила свою ефективність і привабливість для народу наприкінці 80-х років разом з усім нагромадженням політичних та ідеологічних догм, міфів і претензій, що підпирали державний лад і монопольну владу номенклатури, залишалася гонка озброєнь. Гонка озброєнь для радянської економіки, яка була з самого початку неефективною і витратною, не мала перспектив. На кінець 80-х років виявилися виразні ознаки розпаду радянської економічної і політичної системи, як і зв'язаної з нею ідеології. Непродуктивна «інтернаціоналізована» радянська економіка, призвівши до чергової загальної кризи, підготувала суспільство до сприйняття ринкових відносин.

Наслідком цілеспрямованої національної політики Комуністичної партії у повоєнний період розвитку українсько-російських взаємин стало дальше заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, поглиблення стану її

всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси за умов тотального одержавлення набули спотвореного характеру. Тривала надцентралізація вела до втрати українським суспільством гнучкості і динамічності, мобільності, здатності до саморегулювання та самоврядування.

Хоча окремі сучасні історики і політологи й пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проекти здійснювались на основі альянсу великоруського й українського народів¹⁸, насправді це було не зовсім так. Великоруський і український народ ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб'єктні. Український народ розглядався переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися не в площині спільної рівноправної взаємодії, а в площині підпорядкування, підпорядкованого й асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували, як зазначалося, не стільки як імпероформуючий етнос, скільки як пасивний імперонаповнюючий та імпероутримуючий. Саме тому українців так активно розселяли по всій імперії — від російського Нечорнозем'я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, армія, будови п'ятирічок, освоєння цілини, нафтогазових родовищ, будівництво БАМу та ін. стали основними каналами зміцнення імперських устоїв і порядку.

На нові землі і в нове етнонаціональне середовище українці несли свої методи господарювання, свій спосіб мислення і поведінки, свою кухню, свої традиції і звичаї, своє ставлення до землі й навколишнього світу. Все це сприяло зміцненню імперських позицій, бо здебільшого не збіднювало, а збагачувало суспільство, однак найчастіше було згубним для самих українців, які поступово розчинялися в інонаціональному середовищі. До того ж, відтік пасіонарних мігрантів з України в Росію й інші республіки значно послаблював суто український соціальний, технологічний і культурний потенціал. Тож твердити, що росіяни і українці на рівних творили імперію, що Радянський Союз — спільний російсько-український політичний проєкт, є щонайменше некоректно. Українці не були будівничими імперії, вони були її будівельним матеріалом. Інструментом, засобом зміцнення, адже надмірне розширення підпорядкованих територій унеможливлювало ефективний контроль ними з боку однієї Росії.

Стрижнем СРСР була Росія, відповідно влада маніпулювала і становищем, призначенням російського народу. Теза про «триєдиний російський народ» покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, використавши їх потенціал для зміцнення імперії. Вона не витримує критики хоча б з тієї точки зору, що розглядається як історична даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямоване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. Вона суперечить логіці історичного процесу, його діалектиці.

Русифікація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж у минулому, послаблювала Радянський Союз як імперське утворення, бо вона знижувала поріг його цивілізованості і культури, посилювала закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Русифікаційні заходи, заходи централізації та уніфікації як основа контртрадиційної сутності СРСР і занепадної політики стосовно українського народу послаблювали волю до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею. Вони знижували якісні показники його світогляду і духовно-вольових якостей. Дегероїзація і денаціоналізація української історії і наповнення її від'ємними рисами і характерами сприяла формуванню поколінь «радянських українців» — субпасіонарних носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилила процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку. Україна була викинута, по суті, на маргінес радянської історії. До неї не мало відношення таке поняття як «Центр», з часом воно віддалялося від неї, а за Україною закріплювалися інші поняття — «основна житниця» СРСР, «всесоюзна кочегарка», «кадровий резерв», «всесоюзна здравниця».

Курс на розчинення народів СРСР в радянсько-російському просторі був згубним не тільки для них, а й для Росії та російського народу. Досліджуючи еволюцію російської національної свідомості в XX столітті, відомий англійський вчений-політолог, історик-славист, знавець історії країн Східної Європи Дж. Хоскінг звертається до досвіду світової історії. У своїй праці «Россия: народ и империя (1552—1917)» (Смоленськ: Русич, 2000) він пише: «Після Першої світової війни турки відділилися від Османської імперії, в якій формально, але не фактично, займали становище головної національності, відмови-

лись від універсальної доктрини ісламу, в крайньому разі, в її політичному вираженні) і створили власну національну державу під керівництвом Кемалю Ататюрка. Росіяни вчинили якраз навпаки: після зруйнування Російської імперії не створили національної держави, але під керівництвом Леніна відтворили імперію під прапором ще більш усезагальної універсальної доктрини. В 1922 році, в рік утворення нової Туреччини, Росія стала частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що являв собою в певному сенсі нову іпостась Російської імперії, але не мав у назві навіть слова «Росія»¹⁹.

Російська Федерація була найбільшою республікою в Радянському Союзі, але формально вона була позбавлена можливості мати органи своєї власне російської самоорганізації, внутрішню державність: не мала власної, окремої від Союзу столиці, свого радіо і телебачення, своєї Академії наук, своєї Комуністичної партії. Вона не була чітко окресленим національно-територіальним і територіально-адміністративним утворенням. Простір, унікальний за протяжністю, ступенем соціально-економічної і етнічної диференціації населення мав доволі розмиту структуру і таке ж цивілізаційне життя. Російська Федерація не мала того національно-державного статусу, яким володіли інші союзні республіки. В суспільній думці Росії не існувало суспільно визнаних концепцій щодо контурів власних природних кордонів, власних масштабів. Доволі розмитими уявлялись межі такого «цивілізаційного матеріалу», як історія, культура, господарство. Росія була основним матеріалом та інструментом у руках комуністичного режиму для побудови нової спільності — Союзу РСР.

І Україна, і Росія не були суб'єктами міжнародного права, хоча Україна з 1945 р. — член Організації Об'єднаних Націй. Росія, формально, — ні. Однак СРСР, як відомо, уособлювала Росія, яка була його основою, ядром. Російські національні інститути були розчинені в імперських радянських. Статус Російської Федерації був штучно підмінений радянським національним централізмом з його основними конструкціями — КПСР, КДБ, МВС і армія. Етнічні росіяни домінували не тільки в силових структурах, а й у партійних органах.

СРСР з самого початку був асиметричною федерацією, створеною за власним баченням і розумінням її архітектора — Й. Сталіна. З роками ця асиметрія згладжувалася, зокрема зов-

нішні її ознаки, а внутрішня напруга посилювалась. Напередодні прийняття нової Конституції СРСР (1977 р.) Л. Брежнєв ініціював серію законів щодо зміцнення СРСР, надавши національним російським автономним республікам вагомі політичні й господарчі привілеї порівняно з власне російськими агроіндустріальними районами.

Стратегічний розвиток радянського військово-промислового комплексу і виробництва у 70—80-ті роки планувався, виходячи із поділу країни на 18 великих економічних районів. Республіканських кордонів фактично не існувало, принаймні до уваги вони не брались, що в перспективі реально загрожувало самому існуванню національних республік.

Комуністична партія в своїй суспільно-політичній практиці послідовно керувалась великоруською традицією, домінантою якої від часу Переяславської угоди був уже згаданий принцип централізму та викорінення будь-яких проявів «національного сепаратизму». Радянська політична еліта, представлена здебільшого росіянами, виходила з того, що на території СРСР, від Карпат до Тихого океану, живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні традиції. У 1989 р. навіть М. Горбачов, Генеральний секретар ЦК КПРС, змушений був визнати: «Ми не можемо, не маємо права відійти від визнання тієї беззаперечної істини, що... насаджування під виглядом федерації жорстко централізованої держави найтяжчим чином відбилося на характері взаємовідносин націй і народностей Радянського Союзу, на їхніх настроях. Унаслідок цього була серйозно скомпрометована сама ідея федерації. В широких прошарках населення, особливо союзних республік, посіяні зерна недовіри і упередженості до центральної влади, до важкої “руки Москви”²⁰.

Пануючі в суспільстві ідеологічні установки гальмували розвиток культури і духовності всіх народів СРСР, в тому числі й російського, збіднювали його мову. Руйнувалися історичні центри багатьох російських міст, безжалісно підривалися і зносились православні святині, винищувались шедеври національного мистецтва. Зусилля росіян були спрямовані не стільки на власний розвиток, скільки на зміцнення загальносоюзних структур. Корінна російська спадщина, хоч і лежала в основі радянської культури і державності, була затінена, відсунута на другий план, тому що будівництво союзної держави зробило необхідним

запозичення культурних цінностей і етики неросійських народів. І важко не погодитись з думкою видатного грузинського філософа М. Мамардашвілі, який у червні 1989 р. в інтерв'ю газеті «Заря Востока» визначив, що російсько-радянська імперія була імперією не російського народу, а «засобом російського народу». Росіяни живуть не краще, ніж інші народи СРСР, сказав М. Мамардашвілі і продовжив: «Російський народ може бути навіть більше пригніченим, але в уяві інших народів причини цього гніту переносяться на нього самого в силу непроясненості і темноти його почуттів, у силу властивого йому заперечення індивідуальних начал культури і побуту, інстинктивного зашкарублого заперечення всього іноземного, західного і — найголовніше — його податливості цій машині, в силу відсутності в ньому імунітету проти дії тоталітарних структур свідомості»²¹.

У радянський період своєї історії російський народ, як і український та інші, інтенсивно втрачав власну ідентичність. Згубні процеси не одне століття підточували здоровий організм російського суспільства. В умовах більшовицького режиму ситуація особливо загострилася, а в другій половині ХХ століття набрала загрозливого характеру. Влада прагнула всіма силами утримати Росію в русі по традиційному для неї шляху. «Більшовицький режим в Росії стверджує, що розпрощався з минулим Росії повністю, якщо не в дрібних, несуттєвих деталях, то, в крайньому разі, в усьому основному, головному, — писав відомий англійський історик А. Тойнбі. — І Захід готовий був вірити, що більшовики справді роблять те, що говорять. Ми вірили і боялись. Однак, якщо подумати, починаєш розуміти, що не так-то просто відректися від власної спадщини. Коли ми відкидаємо минуле, воно ненароком повертається до нас у ледь зауважуваний формі»²².

Органічну єдність Росії «нової» і старої підкреслював також академік Ю. Афанасьєв: «Є очевидним, що Жовтень був способом закріплення традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим заради становлення нового»²³.

Вдало назвав одну із своїх статей російський публіцист Г. Лісічкін — «Россию истощает имперский вирус» («Литературная газета» від 27—31 грудня 2001 р.). Саме так, Росію знесиливало імперське становище, імперська ідея, імперське мислення, імперська ідентичність, постійна тяга до статусу наддержави, її зміцнення та розширення. В результаті Росія в ХХ ст.

розвивалася за такою самою схемою, як і в ХІХ ст. Суть її доволі чітко означив свого часу історик В. Ключевський: «Держава пухла, а народ хирів». Комуністична диктатура згубила зародки російської громадянськості, а разом з ними і почуття спільності нації. Наприкінці 80-х років понад 25 млн росіян виявилися за межами власної етнічної території, втрачаючи власну ідентичність і набуваючи поступово нових рис і якостей, позначених місцевими традиціями і звичаями. «Неясність національної ідеї і ослаблення відчуття загальнонаціональної єдності привело до трагічних наслідків — повалення вікових устоїв народного життя, загибелі мільйонів людей, руйнування російської державності, яка існувала три чверті століття у формі Союзу РСР», — так кваліфікують нині московські вчені радянський період російської історії.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, мав по суті свій, штучний характер, був неприродним, «поверховим», покликаним обслуговувати процес загальної денационалізації. В реальному житті успішно діяв інститут «старшого брата». Міжнаціональні відносини будувались нерідко за принципом господаря і підопічного. Такий тип «інтернаціоналізму» був принципово відмінним від справжнього, щирого інтернаціоналізму, який усюди — і в Україні, і в Росії, був природною основою повсякденних взаємин між простими людьми всіх національностей, що протягом тривалого часу проживали разом, працювали, воювали, служили в армії, вступали у змішані шлюби, виховували дітей.

«Радянський досвід у кінцевому підсумку розділив, а не зблизив наші країни: позаду залишилась гора розбитих горшків, відповідати за яку, по справедливості, повинні обидві сторони, але передусім, звичайно, російська, — пише у своїй статті “Вперед к новой Византии?” російський дослідник Ю. Каграманов. — Щоб іншим разом стати привабливою для України, Росія повинна “набирати очки” в найрізноманітніших планах, і особливо в духовно-культурному. Лише “наші досягнення”, якщо такі у нас будуть, зможуть повернути нам добре ставлення сусіда»²⁴.

У другій половині ХХ ст. в умовах СРСР українсько-російські відносини, хоча й були доволі розвинутими, залишались не формалізованими. Останнє не завадило розширенню взаємозв'язків простих людей, поглибленню реальної друж-

би двох братніх народів. Проголошення суверенітету Росією 12 червня 1990 р. та Україною 16 липня 1990 р., підписання договору України з Російською Федерацією про співробітництво у листопаді 1990 р. поклало початок відродженню справжніх рівноправних двосторонніх відносин між нашими державами.

-
- ¹ Цит. за: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — Львів, 1996. — С. 54.
- ² Тараненко В. Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954–1956 рр.) // Український історичний журнал. — 1959. — № 6. — С. 50–51.
- ³ Экономика Советской Украины. 1945–1975. — К., 1975. — С. 358.
- ⁴ Кремінський В. Росія—Україна—Білорусь: чи можливий східно-слов'янський трикутник? // Нова політика. — 1995. — Червень — липень. — С. 18.
- ⁵ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 170–171.
- ⁶ Качковський Л. Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. — 2000. — 1 грудня.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5550. — Арк. 34.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 2000. — № 12. — С. 83.
- ¹⁰ Вісник Руху. — 1990. — № 3. — С. 15.
- ¹¹ Экономика Советской Украины. 1945–1975 гг. — К., 1975. — С. 151.
- ¹² Дружба и братство русского и украинского народов. В 2 т. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 2. — С. 425.
- ¹³ Арбатов А. Российская национальная идея (мифы и реальности). — М.: Московский общественный фонд, 1998. — С. 19–27.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Правда. — 1989. — 14 марта.
- ¹⁶ Известия. — 1989. — 9 сентября.
- ¹⁷ Коропецький І. Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік // Сучасність. — 1988. — № 5. — С. 91.
- ¹⁸ Окара А. Суждено ли Киеву стать новым центром поствизантийской цивилизации? <http://bunker.4t.com/statti/imperia.htm>; Каграманов Ю. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. — 2001. — № 2.
- ¹⁹ Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) // <http://www.nationalism.org/library/science/nationalism/hosking/hosking—people—empire.htm>
- ²⁰ Горбачов М. В единстве партии — судьба перестройки: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 года. — М., 1990. — С. 22–23.
- ²¹ Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — М., 1990. — С. 204–205.
- ²² Див.: Лисичкин Г. Россию истощает имперский вирус // Литературная газета. — 2000. — 27–31 декабря.
- ²³ Афанасьев Ю. Как России заново обрести свою историю // Судьбы российского крестьянства: Сборник. — М., 1996. — С. XXIV.
- ²⁴ Каграманов Ю. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. — 2001. — № 2. — С. 167.